

Villa Hreni 855 – Rhenen 2005 = Rhenen 1150 jaar!

Ton van Drunen

7 november 855

Bovenstaand het tijdstip en de schrijfwijze van de eerste vermelding van onze stad in de geschreven geschiedenis, althans voor zover wij op dit ogenblik weten. Natuurlijk in een andere spelling dan de huidige. Sterker nog, in een andere taal dan de onze, namelijk in het Latijn van de Vroege Middeleeuwen, de taal van de kerk en van de enige groepering die toen de schrijfkunst machtig was, namelijk de geestelijkheid.

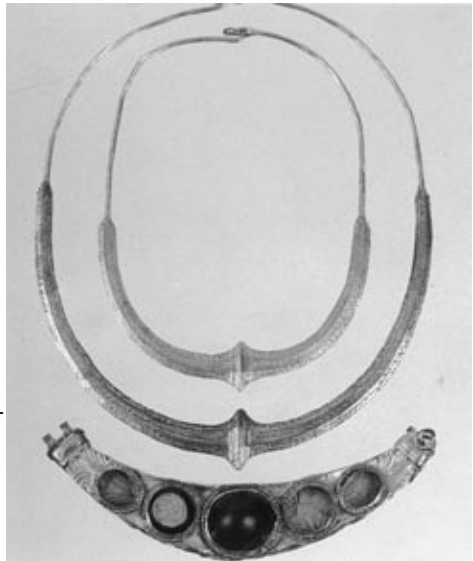
Alleszins de moeite waard, lijkt ons, om eens na te pluizen wat deze benaming inhoudt en in welk verband Villa Hreni in onze streekgeschiedenis een rol speelt. Daarnaast is het wellicht aardig te vermelden dat het in november aanstaande 1150 jaar geleden is dat Rhenen voor het eerst in de geschiedenis opduikt.

De Vroege Middeleeuwen

Het verhaal speelt zich af in de zogenaamde Vroege Middeleeuwen die we gemakshalve maar tussen ± 500 n.C. en ± 1000 n.C. dateren. Om te beginnen keren we terug naar de tijd dat het Romeinse Rijk in zijn voegen kraakte en tenslotte (althans het Westromeinse Rijk) ophield te bestaan. Eén van de oorzaken van de val van deze meer dan 1000 jaar oude wereldmacht was de Grote Volksverhuizing. Vele volken raakten op drift en kozen zich na de nodige omzwervingen een nieuwe woonplaats.

Toen de wolven stof, die de voeten van de rondtrekkende stammen opwierpen, eindelijk neergedwarreld waren bleken onze streken, om het vereenvoudigd

voor te stellen, grofweg bevolkt te worden door het bekende drietal: de Franken, de Friezen en de Saksen. De geschiedenis bekommert zich niet of nauwelijks om het lot van de volkeren als Bataven, Kaninefaten en andere die al eeuwenlang in onze streken woonden. Zij zijn ofwel omgebracht door, ofwel opgegaan in de nieuwe bewoners

De goudschat van Rhenen (Zie: Folder Het Rondeel)

van onze streken. De laatste optie is naar de moderne opvattingen het meest waarschijnlijk.

De Franken

Overigens waren de invallen der Germanen al heel lang vóór het bovengekozen jaartal 500 n.C. begonnen. Reeds rond het jaar 275 overschreden de Franken de Limes, de noordgrens van het Romeinse Rijk, voor de eerste keer. Deze Limes werd over honderden kilometers gevormd door de Rijn, een bewust gekozen natuurlijke grens, die in de Romeinse nadagen nauwelijks een beletsel vormde voor de hordes Germanen die likkebaardend uitkeken naar de vele rijkdommen die de streken aan gene zijde van de Rijn hun beloofden.

*Vogelfibula uit het Frankische grafveld van Rhenen
(Uit: Folder Het Rondeel)*

De Franken vormden in die periode een soort stammenzwerm, een samenraapsel van vele stammen die mogelijk verwante talen spraken en misschien een soort gemeenschappelijke culturele achtergrond hadden. Diverse Frankische stammen verleden al spoedig hun naam aan landstreken die soms eeuwenlang behouden bleef. Zo hangt de naam Hamaland samen met de Chamaven. Hamaland vormde het gebied rond de Gelderse IJssel, dat geruime tijd een belangrijke rol in de Vroege Middeleeuwen speelde. Salland, het westen van Overijssel, herinnert ons aan de Saliërs, ook een Frankische stam. Overigens trokken de Franken aanvankelijk veel verder naar het zuiden en stichtten op de puinhopen van

de Romeinse provincie Gallië een nieuw, maar wel veel bescheidener rijk. Hun koningen rekenden zich tot het Merovingische Huis, genoemd naar de wat mistige voorvader Merovech.

De Merovingers

Een van de bekendste Merovingische vorsten was Chlodowech (oftewel Clovis) die zich rond 500 tot een soort christendom bekeerde dat vooral hem goed uitkwam.

Koning Clovis volgens een 19e-eeuwse zienswijze (Uit: James, De Franken, blz. 91)

Ondanks dat hij van nu af overgoten was met een christelijk sausje bleef hij de notoire booswicht die hij vóór zijn doop al was. Hij breidde zijn rijk voornamelijk uit door zijn verwanten, aanvoerders van naburige Frankische stammen, in de kortste keren naar het hiernamaals te zenden. Degenen die de dans ontsprongen nodigde hij op een verzoeningsfeest. Tijdens deze uiterst bloedige spijtbetuiging roeide hij ook deze deerniswekkende domoren uit. Clovis en enkele opvolgers maakten in hun tijd, in navolging van de Romeinen, de Rijn weer tot noordgrens van het almaar groeiende Frankische Rijk.

Na verloop van tijd stelden de Merovingische vorsten plaatsvervangers aan die de titel majordomus oftewel hofmeier kregen. Deze functie werd net als de vorstentitel erfelijk en daarmee trokken de hofmeiers steeds meer macht aan zich, zozeer zelfs dat zij op den duur de echte vorst langzaam maar zeker overvleugelden.

De Fries-Frankische strijd om de hegemonie aan de Rijn

Aan het einde van de 8ste eeuw en het begin van de 9e eeuw vormde de Rijn niet alleen de grens, maar ook een twistappel tussen de Merovingische koningen en de vorsten die het Friese koninkrijk leidden. Deze periode levert zoveel verhaalsof juist voor onze omgeving op, dat we hierop liever later in een apart artikel terugkomen.

De Pippiniden

Naar de eerste majordomus Pippijn werd dit geslacht van erfelijke hofmeiers de Pippiniden genoemd. Diens nazaat Pippijn III was iemand die een kleine gestalte aan een helder verstand paarde. Naar de eerstgenoemde eigenschap werd hij in de geschiedenis als Pippijn de Korte bekend. Op een gegeven moment vroeg deze majordomus zich af wie nu eigenlijk de titel koning der Franken verdiende, hij die in naam de macht had of hij die de macht in werkelijkheid uitoefende. Hij stelde

Reliëf met afbeelding van Pippijn de Korte (Uit: Blok, De Franken in Nederland, blz 59)

deze vraag niet alleen aan zichzelf, maar ook aan de paus, hiermee van grote sluwheid en berekening getuigende. De paus, zeker niet wars van wat gewin op geestelijk en wereldlijk terrein, immers de Frankische gebiedsuitbreidingen gingen ten koste van heidense samenlevingen als de Friezen en de Saksen, koos desgevraagd voor Pippijns tweede zienswijze.

In 751 sloot Pippijn III de laatste Merovingische vorst, naar alle waarschijnlijkheid een weergaloos watje, op in een klooster en liet zich door de paus tot koning zalven, daarmee impliciet de paus als zijn meerdere erkennend.

De Karolingers

De zoon van onze kleine Pippijn en diens vrouw, Berthe met de Brede Voeten, was een man van ongewone afmetingen. Geen wonder dat hij als bijnaam 'de Grote' voerde. Naar hem kreeg het nieuwe geslacht van Frankische koningen de naam van Karolingers oftewel het Karolingische Huis.

(Uit deze eerste alinea blijkt wel dat men in de Vroege Middeleeuwen minstens zo gretig bijnamen uitdeelde als in Rhenen tot zo ongeveer een halve eeuw geleden.)

Karel de Grote bleek in alle opzichten een geweldenaar. Hij stelde zich de Romeinse keizers van lang geleden als voorbeeld en trachtte met zijn Frankische Rijk in omvang en belangrijkheid het Romeinse Rijk naar de kroon te steken. Van 768 tot 814 kreeg hij ruimschoots de tijd om die idealen na te jagen.

Karolingische instellingen

Het Frankische Rijk was in de eerste plaats een agrarische maatschappij. Geld was er nauwelijks in omloop, handel was ruilhandel en beloningen werden in grond geschonken. Van de vele vernieuwingen hadden om bovengenoemde redenen op zijn minst drie te maken met grond en bodem.

Ruiterstandbeeld van Karel de Grote uit omstreeks 860 (Uit: Blok, De Franken in Nederland, voorzijde omslag)

Het drieslagstelsel

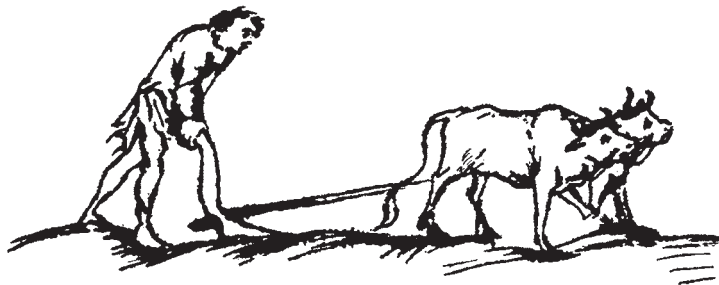
Het beschikbare akkerland van een boerenhoeve werd verdeeld in drie delen. Het eerste stuk werd ingezaaid met wintergraan, het tweede deel werd bebouwd met zomergraan, terwijl het derde stuk braak bleef liggen. Het jaar daarop werd dit derde stuk met wintergraan, het eerste deel met zomergraan ingezaaid, terwijl nu het tweede part braakland werd. Bij gebrek aan adequate bemesting was dit de manier om redelijke opbrengsten te verzekeren.

Het domaniale stelsel of hofstelsel

Een vorst beschikte over een groot aantal koninklijke domeinen. De grond van een domein of hof, toen ook vaak villa genaamd, was verdeeld in tweeën. Het eerste deel, het saalland behoorde aan de sael of sale, de versterkte boerderij oftewel de hof van de landheer. Het tweede stuk werd verdeeld onder de horigen, die letterlijk bij zo'n stuk land hoorden. Zij bebouwden deze akkers voor eigen onderhoud en moesten een deel van de opbrengst als pacht in natura aan de landheer leveren. Vaak kwam dit neer op een tiende van de oogst. Daarnaast waren zij verplicht herendiensten te verrichten, vooral in de vorm van arbeid op het saalland.

Het feodale stelsel of leenstelsel

Karel verdeelde zijn reusachtige rijk in gouwen die hij door een gouwgraaf liet beheren. De grootste stukken lagen aan de grenzen, heetten marken en werden bestuurd door een markgraaf. Al vóór Karel de Grote beleende de vorst zijn trouwe vazallen vanwege hun diensten met een groot stuk grond, een koninklijk domein. Hiermee kon de vorst zijn belangrijke onderhorigen bij gebrek aan contanten belonen. In dit stelsel was de vorst de leenheer, zijn vazal de leenman, terwijl het grondbezit het leen werd genoemd. Dit leen viel na de dood van de vazal weer aan zijn heer toe. Tijdens een sterke vorst als Karel de Grote gaf dit geen probleem, maar onder zijn zwakkere opvolgers trachtten leenmannen de verkregen grondgebieden naar hun kinderen door te schuiven. Met andere woorden: de lenen werden erfelijk.

Frankische voorloper van de ploeg uit rond 830 (Uit: Blok, De Franken in Nederland, blz. 21)

Karels opvolgers en hun tijd

De zoon van Karel de Grote was Lodewijk de Vrome, een man die krachtens zijn bijnaam alleen al, zijn heil in een andere richting zocht dan zijn vader. Er ging onder deze vorst dan ook heel wat mis, vooral toen zijn drie zonen zelfs al tijdens het leven van Lodewijk, het niet eens konden worden over de opvolging. In 843 werd het Karolingische rijk dan ook in drieën gedeeld.

Karel de Kale kreeg West-Francië, Lodewijk de Duitser Oost-Francië en Lotharius het middendeel, een vrij smalle strook die liep van de Waddenzee tot in Italië. Onze streken maakten deel uit van het rijk van Lotharius, al spoedig Lotharike, later Lotharingen geheten.

De Vikingen

Al tijdens de regering van Karel de Grote vonden de eerste invallen van de Noormannen plaats. Karel organiseerde een kennelijk afdoende kustverdediging, zodat zijn rijk tot aan zijn dood vrijwel gevrijwaard bleef van deze rooftochten. Tijdens de regering van zijn zoon en opvolger, Lodewijk de Vrome dus, kwamen de Noormannen terug. Lodewijk bleek een heel wat zwakker figuur dan zijn vader. Hij leefde, zoals al eerder opgemerkt, voortdurend in onmin met zijn drie zoons, die elkaar de opvolging betwistten. Geen wonder dat de Vikingen hun kans schoon zagen.

De inval van de Deense vorst Harald was misschien zelfs uitgelokt door Lotharius, één van de drie zonen van Lodewijk. Vanaf 834 en 835 vonden aanvallen op Dorestad (nu Wijk bij Duurstede) plaats, de grootste en belangrijkste stapelhaven van het Karolingische rijk. Na de zoveelste aanval van de Noormannen trokken de inwoners van Dorestad voorgoed weg en verdween deze plaats als het ware van de kaart. Uit de grote hoeveelheid rooftochten kiezen we het brandschatten en uitmoorden

Reconstructie van een boerderij uit circa 800 (Uit: *Heidinga, Verdwenen dorpen in het Kootwijkerzand*, blz. 23)

van Utrecht (toen Trajectum of Tricht geheten) in 857. Bisschop Hunger vluchtte naar Sint Odiliënberg in Noord-Limburg. De bisschoppen riepen Deventer tot hun nieuwe (tijdelijke) zetel uit en keerden pas aan het einde van de 10e eeuw naar Utrecht terug, toen er een einde kwam aan de invallen der Vikingen.

Terug naar Rhenen

Uit deze roerige tijd stamt het document dat de naam Villa Hreni voor het eerst vermeldt.

Folckerus

Op 7 november 855 schonk een zekere Folckerus verschillende goederen aan het klooster te Werden. Kort daarop vond zijn intreden in hetzelfde klooster plaats. Ondertekening van de akte van overdracht vond plaats op Villa Hlara, een landgoed bij de huidige Laarsenberg, voor ons het gedeelte van de Grebbeberg aan de noordzijde van de Grebbeweg. Daar bovendien een niet onaanzienlijk deel van zijn vele landgoederen in de omgeving van Rhenen lag, is het boeiend te weten wie hij was en wat hem destijds bewoog.

Folckerus moet een voornaam edelman zijn geweest. Sommige historici menen te kunnen aantonen dat hij van Friese afkomst was, anderen wijzen erop dat zijn bezittingen in de Friese gouwen aanduiden dat hij een Friese moeder had, terwijl ook gewezen wordt op de mogelijkheid dat hij tot de voorvaders van de Hamalandse graven gerekend moet worden.

Misschien woonde hij zelfs op Villa Hlara.

Bezittingen van Folckerus

Folckerus was, zeker voor die tijd, puissant rijk. Zo had hij bezittingen in tal van gouwen, die overigens in zijn akte van overdracht als pagi (meervoud van pagus) voorkomen. In de oorkonde worden o.a. genoemd: Kinhem (Kennemerland), Westergo, Humsterland (tussen Lauwers en Hunze), Hamaland, de Veluwe, de Betuwe en Flethetti. Vooral de pagi Felua (Veluwe), Batua (Betuwe) en Flethetti (het gebied tussen Grebbeberg en het Almere) zijn voor ons van belang.

Daarnaast kan hij mogelijk gerekend worden tot de grote industriëlen van zijn tijd, vooral in verband met zijn landgoederen op de Veluwe.

Van het leven van Folckerus is weinig bekend, al kunnen we iets vermoeden van de overwegingen die hem tot zijn wat merkwaardige stap brachten, uit de volgende woorden:

‘... bevreesd geworden voor het onzekere einde van dit beklagenswaardige leven en uit overweging van de vele en menigvuldige rampzalige gebeurtenissen die er de laatste tijd hadden plaats gevonden...’. Dus toch die tijd vol onrust en gevaar die we hiervoor al beschreven.

Bovendien had Folckerus bij zijn beslissing een goed voorbeeld voor ogen:

Lotharius, de heerser over het naar hem genoemde Lotharingen, waartoe onze omgeving, zoals eerder opgemerkt, behoorde, had kort tevoren eveneens zijn bezittingen aan het klooster van Werden geschonken en was als monnik ingetreden. Dat hij kort daarop stierf lag meer aan de hoge leeftijd van deze Karolinger, dan aan de gevaren van het kloosterbestaan.

Werden

Dat Folckerus het verafgelegen klooster Werden koos, is misschien ook niet zo verwonderlijk als we misschien in eerste instantie denken. Dit klooster lag aan de Ruhr niet ver van het huidige Oberhausen. Het bestond nog niet zo lang, want het was in 799 gesticht door de bekende Friese christenprediker Liudger, die zes jaar later in Munster tot bisschop gewijd werd. Stamverwantschap tussen Folckerus en Liudger was mogelijk een reden voor zijn keuze. Liudger had dit klooster in zijn eigen Friese omgeving willen stichten, maar, alweer, de rooftochten van de Noormannen in de kustgebieden, weerhielden hem hiervan. Is Folckerus ook voor dit argument gevoelig geweest?

De akte van overdracht

Die akte begint met de woorden:

In pago que dicitur Flethetti

In villa Hlara

Ofwel

In de gouw die Flethetti heet

Op het landgoed Laar.....

Het aantal bezittingen en de samenstelling ervan, alsmede de landbouwers, worden vervolgens genoemd: Op het landgoed Laar liggen 2 boerderijen, waarvan 1 behoort aan Frithuric en een halve aan Athalgot. Vervolgens gaat de oorkonde verder met

In villa Hreni mansum I unum

Op het landgoed Hreni ligt kennelijk minimaal 1 boerderij, die voor de helft van Meginbraht en voor de helft van Asgrim is. Daarna volgt

In villa que dicitur Rimbrahti Boso

ofwel

Op het landgoed genaamd Remmerden

Tenslotte wordt er gesproken over bezittingen *in Hnodi* (de Nude) en rechten *In silva Hrenhem* (Renswoude of de bossen rond Rhenen?)

Hoe dan ook, uit het oudste geschrift dat de naam Villa Hreni vermeldt, komt niet veel meer voor dan hierboven staat. Een landgoed dus, een koninklijk domein misschien, waarop een aantal boerderijen staan.

Of er een centrale vronhoeve gestaan heeft waar de tienden verzameld werden en

231^v

Lienden, 26 Dec. 1892.

Aan den Welld. Heer Dr. W. Plecke
Dir. v. h. Rijksmus. v. oudh. te Lenden.

Welld. Heer!

Een rondtrekkend koopman uit Achter-
berg, gem. Rhenen, zeide mij l. l. Vrijdag,
dat op den Heymen berg (Levendael)
vele proffen en wapenen waren opgegraven,
en wees mij bij wien nog een paar proffen
te koop zouden zijn, tevens zeide hij,
dat de ontgravingen al sedert eenigen
tijd waren geëindigd, waarom ik
besloot, wegens drukke, een bezoek
aan Achterberg tot het den 2de kerst-
dag uit te stellen.

Daar ik niet vernam, dat er eenig
museum, gedurende genoemde op-
gravingen kennis van deze, denk ik
in 't belang van 't Rijksmuseum
v. Oudheden niet ondienstig te zijn

waar de grootgrondbezitter zelf of zijn hofmeier woonde? Het moet haast wel. Wat meer zekerheid hieromtrent geeft een kleine eeuw later het feit dat de rondreizende Otto I de Grote, de eerste keizer van het Roomse rijk der Duitse natie, opvolger van het Karolingische rijk, hier een charter, een oorkonde, uitvaardigt. Het kan haast niet anders of hij heeft in het jaar 944 in deze omgeving op zijn minst overnacht, wat weer de overtuiging wettigt dat we kunnen spreken van een koninklijk domein met een curtis, een hof oftewel vroomhoeve. Verdere historische gegevens uit deze periode zijn niet gevonden.

De archeologie

Wie wat betreft de geschreven bronnen aan het einde van zijn Latijn is, kan op zijn hoogst nog te rade gaan bij de archeologie.

Het grafveld op de Laarsenberg

Op 26 december 1892 meldt de amateur-archeoloog G.J. Brenkman uit Aalst dat hij op 2e kerstdag een bezoek heeft gebracht aan de noordelijke helling van de Heymenberg, de toenmalige benaming van Grebbeberg + Laarsenberg. Daar had hij de resten van een oud grafveld gezien, dat kort tevoren totaal verstoord was door een aantal landarbeiders. Hij kon nog wat restjes kopen van de aanwezigen. Het merendeels vernielde aardewerk en wat zwaar gecorrodeerde wapens bood hij aan de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, de heer W. Pleyte, aan. De juiste locatie van het grafveld is in de loop van de tijd helaas verloren gegaan, maar de vondsten waren Merovingisch, zo niet Karolingisch en dus mogelijk uit de periode van Folckerus. Het grafveld kan onmogelijk ver van Villa Hlara, de vermoedelijke verblijfplaats van, alweer, Folckerus gelegen hebben.

IJzerindustrie op de Veluwe

Hiervóór is al kort aangeduid dat Folckerus door zijn bezittingen op de Veluwe misschien tot de kleine kring van vroegmiddeleeuwse grootindustriëlen behoorde. Ook hier kunnen we slechts te rade gaan bij de archeologie; schriftelijke bronnen zijn er niet. Bij die Veluwse bezittingen gaat het ook om bossen. Die wouden zijn vóór en in de tijd van Folckerus deels gekapt om van het hout houtskool te bereiden.

Het stelselmatig verdwijnen van de bossen liet grote kale stukken na, die weer onder invloed van zon en wind aanleiding gaven tot grote zandverstuivingen. Vooral in de droge 10e eeuw zijn hele dorpen, o.a. Kootwijk, daardoor onder het stuifzand terechtgekomen, akkers evengoed als de huizen. Het huidige Kootwijk is dan ook de voortzetting van een latere nederzetting dan het oorspronkelijke, door het zand bedolven, plaatsje Kootwijk.

Nog maar enkele decennia geleden werd ontdekt dat zich op verschillende locaties,

maar vooral bij Apeldoorn. enorme hoeveelheden ijzerslakken bevonden. Verder onderzoek toonde aan dat er op de stuwwallen massa's klapperstenen lagen. Een klappersteen bevat een hoeveelheid ijzererts die zich rond een kleine kern concentreert. Als door krimp deze kern zich van de buitenwand losmaakt, kun je deze steen bij schudden horen 'klapperen'. Door verhitting met houtskool wonnen de vroege middeleeuwen ijzererts dat vervolgens tot wapens en gereedschap werd omgesmeed. IJzeruitvoer vond plaats via de Rijn. Deze export was gericht op Wijk

Voorwerpen uit het Frankische grafveld van de Laarsenberg, 6e en 7e eeuw (Uit: Besteman e.a., Medieval Archaeology in the Netherlands, blz. 22)

bij Duurstede, waar de zwaarden en bijlen een gewild verkoopartikel vormden. De Frankische wapens waren superieur aan de Noormannenzwaarden. Ziedaar de grote belangstelling voor Wijk bij Duurstede, vooral van de Vikingen. Het is denkbaar, maar niet bewezen, dat grootgrondbezitters als Folckerus bij deze ijzerproductie welvoeren.

Korte samenvatting

Na een betrekkelijk lange inleiding waarin iets verteld wordt over de Vroege Middeleeuwen, vooral om de lezer wat vertrouwd te maken met dit schimmige en lang voorbijge tijdvak, waarin voor het eerst de naam van onze stad figureert, wordt de aandacht gericht op Folckerus. Zijn geschiedenis blijkt een opeenhoping van beweringen te zijn, die doorspekt worden met termen als waarschijnlijk, misschien, vermoedelijk en mogelijk. Desondanks ontstaat er een min of meer samenhangend verhaal omtrent iemand uit de vroegmiddeleeuwse elite. Mij stond echter vooral voor ogen aan te tonen dat Rhenen en omgeving al in de Karolingische periode van de Vroege Middeleeuwen een rol van enige betekenis speelde. Dat de oorspronkelijke akte van overdracht van 7 november 855 spoorloos verdwenen is en wij ons moeten behelpen met door ijverige monniken van Werden afgeschreven exemplaren doet niets ter zake. Het feit dat dit artikel zó kort voor het tijdstip verschijnt, waarop het 1150 jaar geleden is dat Rhenen voor het eerst genoemd wordt, berust niet op louter toeval.

Bronnen

- Besteman, J.C., e.a., *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen/Maastricht 1990
Blok, D.P., *De Franken in Nederland*, Bussum 1974
Caenegem, R.C. van, e.a., *De Lage Landen van prehistorie tot 1500*, Amsterdam/Brussel 1978
Es, W.A. van, e.a., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht 1994.
Halbertsma, H., *Frieslands oudheid*, Utrecht 2000
Hegener, Michiel, *Het land van Folckerus*, Amersfoort 1997
Heidinga, H.A., *Verdwenen dorpen in het Kootwijkerzand*, Schaffelaarreeks nr. 3
Iterson, W. van, *De stad Rhenen*, Assen 1960
Iterson, W. van, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*, dissertatie 1932.
James, Edward, *De Franken*, Baarn 1988.
Jansen, H.P.H., *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht/Antwerpen 1971.